

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

КОТЛЯР Євген Олександрович

УДК 72 У + 745/749 : 930.26

**СИНАГОГИ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ
ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН**

17.00.01 – теорія і історія культури

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства**

Харків – 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії і теорії мистецтва Харківського художньо-промислового інституту Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат мистецтвознавства, доцент
Соколюк Людмила Данилівна,
професор кафедри історії і теорії мистецтва ХХІІІ

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, ст. науковий співробітник
Петрякова Файна Сергіївна,
ст. науковий співробітник Інституту народознавства
НАН України

доктор архітектури, професор
Фільваров Генріх Йосипович,
директор Інституту урбаністики м. Києва, директор
Українського інституту єврейської матеріальної культури та
архітектури

Провідна установа: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.
Рильського НАН України

Захист відбудеться “ 3 ” жовтня 2001 р. об 11 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.807.01 Харківської державної академії культури за
адресою: 61003, м. Харків, Бурсацький спуск, 4, ауд. 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківської державної академії культури
(61003, м. Харків, Бурсацький спуск, 4).

Автореферат розісланий “ 31 ” серпня 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Откидач В.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

З набуттям Україною незалежності сакральне мистецтво на її етнічній території викликає особливий інтерес, пов'язаний з відродженням національних і культурних традицій. Твори єврейського культового зодчества в такому контексті являють собою приклад малодослідженості синтезу багатовікової національної культури і самобутності єврейської діаспори.

Синагога є відображенням історико-культурного тла місцевого життя єврейської спільноти. Зберігаючи давньоіудейські храмові традиції, вона зазнала впливу історичних стилів. Комплекс космогонічної, культурної та художньої інформації широко інтегрувався в образний контекст синагогального пам'ятника, формуючи його ідентичність. Аналіз синагогальної будівлі під кутом зору характерних символічних структур надає можливість систематизації традиційних підходів до спорудження й декорування синагог. Вітчизняний матеріал дозволяє ґрунтовно розглянути синагоги України з урахуванням етнонаціональних особливостей та історико-стилістичної специфіки, визначити самоцінність цих споруд і їхнє місце у світовій культурній спадщині.

Актуальність теми обумовлена потребою широкого вивчення, збереження та відродження пам'яток матеріальної культури національних меншин сучасної України. Історично єврейські громади на українських етнічних землях, починаючи з XV – XVI ст., входили до єдиного культурного ареалу східноєвропейського єврейства. У процесі територіального формування України під впливом низки культурних традицій (української, польської, австро-угорської, російської та ін.) існували самобутні регіони, що не могло не відбитися і на характері єврейських поселень. Зміни політичної ситуації зумовлювали зосередження всього громадського життя євреїв у синагозі – духовному й містобудівному серці єврейського кварталу. Художній образ синагоги – це знак, вияв соціального статусу, демографічної та культурної динаміки єврейської громади. Спільність традицій і внутрішнього устрою східноєвропейських єврейських громад зумовили єдність архітектурно-художніх засобів у синагогальному будівництві. Водночас кожна синагога мала свій неповторний образ, пов'язаний з конкретними історико-соціальними факторами.

Перші спроби наукового вивчення унікальної і строкатої культурної спадщини євреїв України було здійснено на межі XIX і XX ст. Одночасно з цим ішов процес її варварського знищення, який досяг апогею в 1914-1945 рр. – у період громадянської і двох світових війн, антирелігійних кампаній радянських часів. Внаслідок катастрофічних подій були цілком знищені дерев'яні та значно поруйновані кам'яні синагоги. Нині необхідно на підставі документальних матеріалів, що збереглися і розсіяні по цілому світові, відтворити картину синагогального будівництва України як одного з найважливіших джерел вивчення місцевої єврейської культури й унікальних творів її мистецтва. Незважаючи на велику типологічну розмаїтість синагог України, всі вони – носії єдиного комплексу традиційної єврейської символіки, по-різному відображеної в дусі свого часу.

Актуальними напрямками дослідження слід визнати виявлення чіткої локалізації окремих типів синагогальних будівель, аналіз традиційної символіки та регіональної стилістики задля створення цілісної картини символіко-стилістичної динаміки формування української синагоги як культурологічного феномена. Торкаючись проблем реставрації пам'яток єврейської матеріальної культури України, слід відзначити, що сьогодні можна відродити багато з них. Необхідним для

цього є проведення опису й систематизації синагогальної спадщини України та створення теоретичної бази, що сприятиме реставраційним процесам як об'єктів, оголошених національними пам'ятками, так і тих, що підлягають актам реституції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційне дослідження виконувалось відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України 466 від 12 серпня 1992 р. “Про вдосконалення Положення про Державний реєстр національної культурної спадщини” і згідно з планом підготовки наукових кадрів кафедри історії і теорії мистецтва Харківського художньо-промислового інституту.

Мета дослідження полягає у вивченні синагог України другої половини XVI – початку XX ст. як історико-культурного феномена в контексті духовно-громадського існування єврейської спільноти - інтегральної частини світового єврейства.

Для реалізації мети поставлено **такі завдання** :

1. Провести історіографічний аналіз та вивчення стану дослідженості традицій світового єврейського сакрального зодчества і синагог України як його частини.

2. Розглянути морфологію синагоги як ритуально-культурного явища, дослідити генезу і структуру її семантичного комплексу.

3. Дослідити історико-культурне підґрунтя та динаміку ліній розвитку синагогального зодчества України другої половини XVI – початку XX ст., здійснити спробу класифікації синагогальних пам'яток в контексті світових та регіональних культурних традицій.

4. Розкрити семантику єврейської культури в образній системі синагог різних типів та ідентифікувати їх знакову мову з конкретно-часовим станом єврейства на українських етнічних землях.

Об'єктом дослідження є синагогальні пам'ятки України, що збереглися, а також споруди у фотозображеннях, у яких найбільш характерно представлені символіко-художні традиції єврейської культури.

Предметом дослідження є структура символічного комплексу синагоги як історико-культурного явища на теренах України.

Територія і хронологічні рамки дослідження. Розглядається увесь період зафіксованого синагогального будівництва в Україні з другої половини XVI ст. до припинення будівельних процесів на початку XX ст. Дослідження проводиться у межах сучасної держави. Для аналізу також залучаються пам'ятки польських і білоруських земель, які певний час перебували з Західною Україною в єдиному культурно-територіальному просторі.

Наукова база дисертації ґрунтується на використанні архівних матеріалів з особистих фондів С. Таранушенка (НБУ ім. В. І. Вернадського), С. Ан-ського (Центральний архів історії єврейського народу, Єрусалим), Д. Щербаківського (НДІ археології НАН України), фондів Центру єврейського мистецтва (Єрусалим), НДІ теорії і історії містобудівництва і архітектури, Українського інституту єврейської матеріальної культури й архітектури, Центрального державного кінофотофоноархіву України (Київ), Національного музею у Львові, обласних архівів України (м. Харків, м. Київ, м. Львів та ін.).

В дисертації використані матеріали з книжкових зібрань Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, Санкт-Петербурзької державної наукової бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, сектору сходознавства Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, бібліотеки Конгресу США, бібліотеки Мерілендського університету в Колледж-Парку, бібліотеки музею Ізраїлю в Єрусалимі, бібліотеки Інституту юдаїки в Києві.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації уперше зроблено спробу дослідження синагогальної спадщини України як національного явища у світлі синтезу загальноєврейських традицій і місцевої самобутності на тлі історико-культурної динаміки єврейської громади.

1. У роботі вперше досліджується й узагальнюється взаємозв'язок функціональних і символічних структур синагоги як багаторівневого культурного феномена єврейської цивілізації.

2. Визначено семантичний комплекс синагоги, виявлено його генезу і склад, до якого входять давньоєврейське зодчество, культовий кодекс іудаїзму і художні запозичення.

3. Уперше систематизовано символіку синагогальної будівлі, яка включена в об'ємно-просторове вирішення й декоративний ансамбль синагоги та об'єднує складною іконографічною системою синагогальні пам'ятки різних країн і часів. Показано, що еволюція синагогального зодчества характеризується накопиченням знакових величин.

4. На основі аналізу понад 150 пам'яток культури синагогальна спадщина України визначається як цілісне явище єврейської національної культури, уперше зроблено спробу розгорнутої класифікації синагог України другої половини XVI – початку XX ст. (матеріал – образ – тип), визначено їх самоцінність у контексті світової синагогальної практики й української культури.

5. Простежено і розкрито символіку синагог України в усіх компонентах художньої форми (простір – об'єм – декор).

6. Розкрито взаємодію художнього образу синагоги з соціальним устроєм і суспільно-національними ідеями єврейських громад.

7. Залучено до наукового обігу широке коло синагогальних пам'яток, нові архівні матеріали та історико-культурні джерела.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали й теоретичні положення дисертації можуть бути використані в науковій роботі культурологами, істориками і теоретиками мистецтва, краєзнавцями, залучені для складання лекційних курсів, навчальних посібників, каталогів, історико-культурних путівників, а також у проектній та реставраційній роботі. Дисертант впровадив в реконструкційну практику наукові розробки дисертації (синагоги Харкова, Києва, Ярославля). Результати дослідження і їхнього практичного впровадження використані в статтях І. Сергєєвої, Р. Нелькіна, у спеціальному випуску вісника інституту Укрзахідпроектреставрація “Синагоги України” (Львів, 1998), в довіднику “Иудаика в странах СНГ и Балтии” (Москва, 1999).

Апробація роботи. Основні положення і висновки дисертації відображені в 20 публікаціях, викладалися у виступах на науково-методичних конференціях професорсько-викладацького складу й аспірантів Харківського художньо-промислового інституту в 1996 – 2000 рр., міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: “Художнє життя України першої третини ХХ століття” (Харків, 19-21 грудня 1995 р.); “Єврейська історія та культура в Україні” (Київ, 2-5 вересня, 1996 р.); “Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи” (Київ, 2-5 вересня 1997 р.); “Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи. Феномен “штетла” (Київ, 31 серпня – 3 вересня 1998 р.); “Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. Перші слобожанські читання” (Харків, 2-3 червня 1999 р.); “Біблія в єврейському, християнському і ісламському мистецтві” (Єрусалим, 13-17 червня 1999 р.); семінарах лекторів Народного університету єврейської культури Східної України (10-12 травня 1998 р., Харків; 23-25 грудня 1999 р., Суми), 7-й Міжнародній конференції з іудаїки (Москва, 31 січня – 2 лютого 2000 р.); семінарах з повернення і реконструкції общинної власності “Відродження общин через відродження общинних будівель” (21-25 січня 2000 р., Київ; 24-26 липня 2000 р., Санкт-Петербург).

Матеріали дослідження також використано для підготовки передачі про єврейську сакральну архітектуру на Харківському обласному державному радіо (ефір – 16.05.1999).

Автор є стипендіатом Кабінету Міністрів України для молодих учених з теми дисертаційного дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація включає два томи. Перший складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків: списку використаних джерел і літератури – 322 позиції, словника термінів, переліку залучених синагог України – 150 назв. Загальний обсяг – 198 сторінок. Другий том містить перелік ілюстрацій і самі ілюстрації – 140 одиниць, які складаються з архівних і натурних фотографій, графічних блок-схем і реконструкцій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, сформульовано мету й завдання дисертації, визначено її об'єкт і предмет, територіальні та хронологічні рамки, науково-теоретичну новизну і практичне значення.

У першому розділі “Історіографія досліджень синагог України і світової практики єврейського сакрального зодчества” висвітлюється стан наукової розробленості теми й аналізуються література з історії і традицій сакрального будівництва євреїв, основні етапи дослідження і проблематика наукового осмислення синагогальної спадщини України, а також концепція, джерельна база, методологія, методи і структура дослідження.

У підрозділі “Синагога у фокусі світової наукової думки” аналізується література, присвячена загальним питанням єврейського сакрального зодчества і представлена зарубіжними монографіями (Х. Меєк, К. Кринська, Д. Вігодер, А. Айзенберг, Р. Бернштейн-Вішніцер, Б. Брефні, У. Каплоун, Д. Гутман, Г. Сед-Райна та ін.), статтями в енциклопедіях (The Jewish Encyclopedia й Encyclopedia Judaica), де з точки зору, що утвердилася у науці, розглядається древньоєврейське храмове мистецтво і світовий процес синагогального будівництва. Синагоги України є частиною загальнонаціональної єврейської спадщини, і їх не можна розглядати поза світовою єврейською традицією. Дослідження щодо окремих країн (І. Хеллер, Х. Кунзл, Х. Волавкова, А. Штрея, Л. Шварц, Ф. Кантера Бурдос й ін.) дають можливість уявити загальне тло та виявити основні тенденції в синагогальному будівництві різних регіонів світу. Разом з тим, взаємодія сакрального феномена і художнього образу синагоги, їхня історична динаміка вивчені недостатньо.

У підрозділі “Вивчення синагогальної спадщини України в кінці XIX – першій третині XX ст.” відзначено зростання інтересу єврейської інтелігенції до традицій і культури свого народу в той період. Завдяки цьому, а також подвижницькій професійній діяльності окремих українських мистецтвознавців, з'являються перші вітчизняні дослідження синагог Р. Бернштейн-Вішніцер і Г. Павлуцького, Д. Щербаківського, С. Таранушенка, П. Жолтовського та ін. Вони, а також етнографічні експедиції 1912-14 рр. С. Ан-ського (Єврейське історико-етнографічне товариство), зарубіжні видання Г. Лукомського донесли до нас унікальні зображення й описи синагог, більшості з яких зараз не існує.

Східноєвропейські синагоги, включаючи пам'ятки, що входили в сучасні межі України, окремо вивчалися зарубіжними, головним чином польськими дослідниками початку XX ст. (М. Берзон, М. Балабан, А. Гротте, А. Шишко-Богущ, К. Баровський). Після Першої світової війни єврейське мистецтво вивчалось О. Сосновським у рамках заснованого ним Польського інституту архітектури при Варшавській політехніці. Науково-документальна база була розширена Ш. Зайчиком, а потім і до нашого часу розвивається в роботах М. і К. Пехоток, Е. Бергман та інших. У цих працях ґрунтовно описані і реконструйовані дерев'яні синагогальні пам'ятки XVII – XVIII ст., що не збереглися до наших днів, а також кам'яні оборонні синагоги.

У підрозділі “Наукові дослідження єврейської матеріальної культури України на сучасному етапі” йдеться про те, що з відродженням єврейського життя в країні з кінця 1980-х рр. відновилися наукова робота громадських і академічних організацій з єврейської культури. У радянський період такі дослідження не проводились, і лише фрагментарні відомості про синагоги

XVI – XVIII ст. публікувалися у “Всеобщей истории архитектуры” в 12 томах та “Історії українського мистецтва” в 6 томах, а також у роботах П. Жолтовського, що вийшли у світ на межі 1960-х – 1970-х рр. На початку 1990-х рр. відновилися етнографічні експедиції. На їхній основі Інститутом дослідження єврейської діаспори при Петербурзькому єврейському університеті та Єрусалимським центром документування спадщини діаспори нині видається багатотомний історико-архітектурний путівник “100 єврейських містечок України”. Львівським інститутом “Укрзахідпроектреставрація” на замовлення Центру єврейського мистецтва при Єрусалимському університеті виконано широку програму з наукової атрибуції та обмірів синагогальних будівель України і в 1998 р. було видано каталог з описом великої кількості синагог, що збереглися. При Українському інституті єврейської матеріальної культури й архітектури працює Комітет зі збереження єврейської спадщини, який виявляє і фіксує єврейські пам’ятки України. Сучасні вчені М. Рожек, Т. Губка, Т. Геврик, З. Яргіна, С. Кравцов, Ю. Лівшиць, Б. Хаймович, Г. Фільваров, І. Гельстон, Ю. Ходорковський та інші осмислюють історико-культурне значення, художні особливості й символіку синагог України.

Критичний аналіз стану наукового дослідження теми показав, що на сьогоднішній момент недостатньо вивчені синагоги XIX – початку XX ст., зокрема реформістські храми. Єврейська архітектурна спадщина України не розглядалася в контексті її еволюції та світової синагогальної практики, недостатньо виявлена її семантика, зв’язок із багатовіковою єврейською традицією.

У підрозділі “Концепція, джерельна база, методологія, методи і структура дослідження” визначається наукова стратегія дослідження з урахуванням широти його контекстуальних взаємозв’язків. Цим обумовлене використання системно-структурної методології, що дозволяє провести комплексний аналіз предмета. На основі діяльнісного підходу синагога розглядається як осереддя життєдіяльності єврейської спільноти.

Автор спирається на історико-мистецтвознавчий, культурологічний підходи із застосуванням методів семіотичного, порівняльного і образно-стилістичного аналізів, а також основних принципів національної інтеграції у світлі культурних процесів. Це дозволяє дослідити синагоги України як частину загальнонаціональної художньої культури, як одну із форм національно-естетичної своєрідності і прояву художньо-стилістичних традицій “української” єврейської ланки у світовому ланцюгу єврейської цивілізації.

Методологічна структура дисертації розроблялася з урахуванням специфіки і вивченості предмета дослідження і складає три взаємопов’язаних блоки:

- побудова теоретичної моделі дослідження (генетико-семантичний аналіз єврейського сакрального зодчества);
- історико-типологічне вивчення синагогальних пам’яток єдиного територіального простору – українських етнічних земель;
- застосування системи дослідження на локальному матеріалі (взаємозв’язок образності синагог України і культурної ідентичності єврейської спільноти).

У вирішенні загальнотеоретичних проблем автор спирався на праці А.І. Каплуна, О.Г. Раппапорта, Г.Ю. Сомова, Н.М. Нікітенко, В.Є. Ясієвича, П.І. Макушенка, М.Д. Драгана, та

спеціальні дослідження в галузі іудаїки Є. Біалер, І. Леві, Г. Сед-Райни, К. Кринської, Р. Вішніцер, К. і М. Пехоток, Ю. Лівшиця, І. Сергєєвої та ін.

У другому розділі “Символіка синагоги” аналізується культовий феномен іудейської сакральної будівлі у світлі генези й структури її символіко-художнього образу.

У підрозділі “Синагога як місце громадського богослужіння” синагогальна будівля розглядається як молитовна споруда людської спільноти, що сповідує іудаїзм, об’єднує в собі низку ритуальних, соціально-громадських і адміністративних інституцій, які забезпечують традиційний уклад єврейського життя. Її морфологічну основу, пов’язану з релігійними функціями й особливостями культу, складають: молитовний зал, вітвар (Арон-Гакодеш) з аналоєм (амудом), Біма – місце для читання сувою Тори і жіноча галерея.

Як місце віросповідання синагога споруджувалася з урахуванням комплексу особливих символічних величин, що надають молитовному простору образу сакрального універсуму, наповненого божественною святістю і порядком у відповідності з іудейським ученням.

В контексті єврейського закону синагога протиставляється Єрусалимському храму, відіграючи роль тимчасової молитовної інституції у діаспорі. Семантика єврейської молитовні пов’язана з релігійною і національною ідентичністю і формувалася під впливом ідейно-світоглядних понять єврейських громад різних геополітичних і культурних ареалів діаспори, які в синтезі з національною символікою підсилювали її самобутність.

У підрозділі “Гене́за семантики єврейської молитовні” доводиться, що сукупність самостійних культурних факторів, що надають образу синагоги як літургійної і художньої пам’ятки індивідуального характеру, ґрунтується на національному корінні та історичному середовищі єврейської цивілізації. Розглядаються такі фактори:

1. *Елементи єврейської сакральної архітектури.* Синагога виникла в лоні храмової культури і, подібно до біблійних святилиць (Скинії Заповіту, Єрусалимського храму), орієнтована на єдине духовне джерело – Тору, що пояснює їхню символічну спільність. Численні храмові реконструкції у різних стилістичних версіях емпіричного і наукоподібного характеру широко використовувалися в синагогальній практиці.

2. *Елементи єврейської духовної культури.* Галаха і метафізика, що містяться в писемних джерелах (Танах, Мішна, Талмуд, кабалістична література, мідраші тощо), релігійні норми, космологічні й символіко-езотеричні уявлення і компоненти Тори, етичні сентенції інтегруються до структури синагоги в різних просторових, цифрових, формоутворюючих і сюжетно-декоративних видах, організуючи в єдиному сакральному ансамблі просторові й іконографічні універсалії. Так, найважливіші компоненти синагогального комплексу (Арон-Гакодеш, Біма, купол, підкупольний простір) вирішувалися з використанням в архітектоніці й декорі символіки верховної влади; семантична подібність фасаду і вітваря синагоги передається аналогією їхнього вирішення як врат земних і небесних; у єврейській знаковості особливе місце належить арці як багатогранній семантичній моделі (портал, скрижалі, сувій тощо).

Синагога взаємопов’язана з усіма видами єврейського традиційного мистецтва, що мають ритуально-утилітарне призначення: надгробки, декоровані рукописи і друковані видання, церемоніальні об’єкти (метал, кераміка, текстиль), настінні панно.

3. *Світова культура у складі семантичного комплексу синагоги.* Стилiстичнi запозичення, викликанi вiдсутнiстю власних взiрцiв, мiркуваннями безпеки, бажанням видiлити синагогу як релiгiйний i нацiональний центр, набували в ходi всiєї єврейської iсторiї величного або пересiчного характеру у вiдповiдностi з балансом мiж свободою й утисками євреїв. Конкретнi епохи, пов'язанi з обставинами життя євреїв, набували особливого символiчного забарвлення у свiтовiй єврейській долi й синагогальнiй практицi. Це вiдбилося у “битвi стилiв” (Р. Вiшнiцер) у процесi витворення “нацiональної” єврейської архiтектури ХІХ ст. Практично тут домiнували романський i мавританський стилi, репрезентуючи опозицiю європейської iнтеграцiї євреїв (ашкеназiйський свiт) i їхнiх схiдних витокiв. Орієнтальнi ретроспекцiї, образи “золотого вiку” євреїв Iберії пов'язували екзотичний образ синагог зi Сходом i використовувались у всiяких iнтерпретацiях iсторизму, еклектики i модерну в реформiстських синагогах ХІХ–ХХ ст. (Вiдень, Будапешт, Прага, Санкт-Петербург, Флоренцiя).

У пiдроздiлi “Символiчнi структури синагогального комплексу” аналізуються культурнi унiверсалії синагогальної форми. Планування й об'ємно-просторова органiзацiя синагогального комплексу виявляють подiбнiсть до структури Єрусалимського храму в таких паралелях: синагогальна площа, вестибюль – загальнодоступний двір храму; громадські iнституцiї синагоги – адмiнiстративно-утилитарнi зони храму; молитовний зал синагоги (чоловiчий) – верхнiй двір iзраелiтiв; сакральна зона: комплекс Арон-Гакодешу – будiвля Святилища, Свята Святих; Біма – жертковий вiвтар. Жiноча галерея – нижнiй двір для жiнок у храмі – еволюцiонує вiд вiдкритого двору i прибудов до єдиного з молитовним залом просторового об'єму.

Головний фасад, що передує “великому святилищу” (будiвля синагоги), i Арон-Гакодеш – “мале, внутрiшнє святилище” (вiвтар), являють у своїх об'ємах концепцiю людських i божественних врат, висловлену iнтерпретацiями архiтектури Святилища Єрусалимського храму: моделi порталу, тридольностi, мотиву Яхіна й Боаза (Вiдень, Стокгольм, Будапешт тощо), а також привнесеними куполами.

У декоративному ансамблi використовується широкий спектр єврейської традицiйної символіки, який узагальнюється в дисертацiї: архiтектурнi мотиви (образи й елементи Храму, Святих мiсць, мотиви порталу, аркатури, колон та iн.); культова атрибутика й начиння (менора, корона, скрижалі тощо), антропоморфнi й астрологiчнi зображення; символiчний бестіарій; рослинний i геометричний орнамент, знакова геральдика й мiкрографiя. Вони формують рiзноманiтнi iконографiчнi сюжети, зв'язки i програми побудови символіко-декоративного ансамблю синагоги.

Визначено, що збагачення образностi синагоги також вiдбувається за рахунок включення до її пластичної мови рiзних стилевих культур i переважно елементiв мавританського стилю: пiдковоподiбна арка, “смугастий” фасад, яйцеподiбний купол, килимовий орнамент, епiграфіка тощо (Флоренцiя, Антверпен, Прага, Санкт-Петербург та iн.).

Історіософський феномен семантики синагоги – синтез iсторичної взаємодії унiверсальної та нацiональної культових програм, обумовлений стилістичним середовищем.

У третьому роздiлi “Синагоги України другої половини ХVІ – початку ХХ ст.: пам'ятки нацiональної культури в контекстi традицiй” синагогальна спадщина України розглядається в

конкретному історичному середовищі у співвідношеннях із традиціями єврейського сакрального зодчества.

У підрозділі “Синагоги в історико-культурній спадщині єврейської діаспори України” досліджується їхній багатоликий образ – свідчення різного історичного досвіду і соціально-культурних умов життя єврейських громад держави – від заснування маленьких містечок у Галичині, на Поділлі й Волині на межі XV – XVI ст. до формування громад у великих губернських містах центральної частини, сходу і півдня країни у XVIII – XIX ст. (Харків, Полтава, Одеса та ін.). Результати аналізу синагогальних будівель дозволяють стверджувати, що розмаїття їх зовнішнього вигляду обумовлено світоглядною специфікою різних єврейських груп – від традиційних основ ортодоксальних євреїв до камерності хасидських “штиблів” і “клойзів”, помпезності синагог-резиденцій цадиків, а також розкоші реформістських “темплів”. З другої половини 1910-х рр. будівництво синагог припиняється, що стало наслідком Першої світової війни, революції та гонінь, які понесла релігійна культура за часів радянського режиму.

Починаючи з перших зафіксованих синагог XVI ст., темпи і масштаби будівництва залежали від демографічної динаміки громад, політико-правової основи й соціальних факторів, визначальними з яких були законодавчі обмеження влади й ініціативність єврейських благодійників: Бродських, Бурасів, Розенберга, Гланзера, Маршує та ін.

У підрозділі “Класифікація синагог України другої половини XVI – початку XX ст.” доводиться, що всі молитовні будівлі євреїв України є носіями традиційної єврейської знаковості, але найповніше і найсамобутніше вона представлена у визначальних художніх взірцях, покладених автором в основу системного осмислення. У дисертації розроблено класифікаційну систему, яка базується на різному матеріалі будівництва (дерево, камінь) і в подальшому підрозділяється за образними характеристиками на окремі групи, об’єднані також хронологією.

Дерев’яні синагоги “хормного” типу (середина XVII – XVIII ст.) – самотутні будівлі Західної України, на специфіці яких відобразилися традиції місцевого церковного і панського дерев’яного зодчества. Своєрідність народного колориту зумовлена живописністю образу синагог і органічним вrostанням у довкілля. Сполучення різних фактур дерева, неймовірні за розмірами й силуетами дахи, галереї, гра світлотіні в об’ємах і фактурі об’єднали ці синагоги єдиним поняттям – “карпатський стиль”. Найбільш скромні були подібні до простого зрубного дому, близького до кубічного об’єму (Миньківці, Ярмолинці). Інші були ошатно прикрашені відкритою галереєю на західному фасаді (Яришів, Яблунів), а найбільш оригінальні фланкувалися наріжними павільйонами з шатрами й куполами (Погребище, Новомиргород). Ряд синагог, побудованих з XVIII по XX ст., мають різнохарактерний вигляд, частина з них увібрала образні риси кам’яних синагог (Хабне, Чорнобиль); у більш пізніх спорудах оригінальність втрачається (Димер, Овруч, Сходниця).

Кам’яні синагоги “фортечного” типу, що поширилися з другої половини XVI і до XVIII ст., окрім прямого призначення, мали оборонні функції. Про це свідчать їхнє просторове розташування в містечках і зовнішній вигляд: товсті гладкі стіни з високими вікнами, контрфорси, бійниці, підземні ходи, баштові прибудови. Деякі з них перекривали низькими дахами, що нагадували покрівлі дерев’яних молитовень (Підгайці, Меджибіж, Жванець). Інші, подібно до міських будівель

і замків, обладнували атиками з декоративними мотивами багатьох європейських стилів (Сатанів, Жовква, Гусятин), у композиціях західного і східного фасадів використовувалися барочні фронтони (Ізяслав, Бар, Ільїнці). До деяких синагог прилягали величезні башти (Луцьк, Мелець, Садгора).

З кінця XVIII ст. у зв'язку зі збільшенням і розширенням єврейського населення міст і містечок будівництво молитовних будівель різко зросло, і до самого початку XX ст. виникає безліч рядових синагог “загальногромадського типу”. Широко розповсюджуються “малі” молитовні – (Озаринці, Меджибіж, Летичів, Самбір та ін.), а також великі молитовні дома з багатьма громадськими службами (Київ, Харків, Полтава тощо). У їхніх вирішеннях використовується руст, розкріплення, пілястри, а на межі XIX і XX ст. масово розповсюджується “цегляний” стиль.

Синагоги, які споруджують під впливом реформізму (середина XIX – початок XX ст.), отримують помпезні палацово-храмові силуети, тридольні об'єми, характерні куполи. Вони домінують у регулярній забудові, представляючи всю архітектурну палітру Заходу і Сходу – від мотивів європейського середньовіччя, неокласицизму і мавританських варіацій з простими й неймовірними еклектичними комбінаціями (Одеса, Херсон, Дніпропетровськ, Київ, Кіровоград, Львів, Ужгород, Харків тощо) до традиційної теми фортечних синагог (Угнів, Турка). Більшість таких синагог почали йменуватися хоральними у зв'язку з використанням нової літургійної культури реформізму.

Таким чином, стилістичний діапазон синагог України відображує переломлення єврейських традицій у місцевих культурних нормах з урахуванням історико-соціального вектора й урбанізації єврейського населення.

У четвертому розділі “Ідейно-художній аналіз синагог України другої половини XVI – початку XX ст. Простір. Форма. Образ” проводиться дослідження символічних структур, іконографії, стилістики й образності українських синагог у контексті єврейської національної ідентичності.

У підрозділі “Семантика синагогальних будівель України” ця проблема аналізується на основі принципів їхнього формоутворення і декорування синагог з урахуванням типових і оригінальних засобів, еволюційних процесів у зв'язку зі світовим синагогальним досвідом.

У дисертації простежено динаміку формування архітектурного комплексу синагоги, яка пов'язана з культурно-соціальними процесами і виявляється в об'ємно-просторовій взаємодії молитовного залу і додаткових приміщень – від їх спонтанності (XVI – XVIII ст.) до ансамблевої організації (XIX – XX ст.). Жіноча галерея з прибудов, сполучених із молитовним залом вузькими отворами, переноситься на другий ярус західного фасаду, а від XIX ст. охоплює головний зал, з трьох боків максимально розкриваючись у нього легкими відкритими балконами. Бокові башти і павільйони нартекса поєднали утилітарність із образними інтерпретаціями Яхіна й Боаза.

Організація простору в інтер'єрі відповідає горизонтальному символічному вектору (вхід – Біма – Арон-Гакодеш) і вертикальному, який співвідносить земний світ із квадратним залом, а божественний – із підкупольним простором. Таке значення, а також зіставлення синагоги зі Святилищем виявилось в тенденції збільшення перекриття: в дерев'яних синагогах – удаваною купольною конструкцією; в оборонних – склепінням над Бімою; у хоральних – величним куполом.

Арон-Гакодеш разом з амудом і ханукією розташовувався біля східної стіни, створюючи

самостійний вівтарний комплекс. У синагогах XVI–XVIII ст. Біма – організуючий елемент центрального плану; в дев'ятипольовій схемі чотири опори формували місце Біми та її об'єм. Тринамова структура розвивається в реформістських храмах: збільшується підкупольний простір, бокові нави формують колони, що несуть жіночі галереї, а об'єкти богослужіння зближуються біля східної стіни, частіше в апсиді.

У всій багатогранності єврейські уявлення відобразилися в декоративному ансамблі інтер'єру й особливо в килимових розписах дерев'яних синагог, що заповнили стіни й стелі. У дисертації визначено іконографічну програму розписів, яка підсилює просторовий образ синагоги як біблійного шатра (скинії) і втілює есхатологічний рух від минулого до майбутнього. Вона включає настінні яруси таблиць із текстами, у вигляді опоясуючого сувою, пояси з символами храму й ритуалу, тваринами, фітоморфним рядом, який відокремлювали від купола – чертогів “небесного склепіння” – зодіакальним поясом. У куполі розташовані символи месіанських часів, а апофеозом живописної містерії було зображення в zenіті троянди або двоголового орла, символів верховної влади. У кам'яних синагогах декором покрито конструктивні елементи, широко використовується архітектурна пластика, аркатурний пояс із текстами й геральдикою, а в хоральних синагогах перевага віддається архітектурному орнаменту або східному декору.

Підбиваючи підсумок аналізу багатоярусних Арон-Гакодешів в українських синагогах, слід відзначити, що вони були уособленням загальної мети єврейського існування – піднесення й шляху до Всевишнього (сходження до Арон-Гакодешу) через вивчення й шанування Тори (ніша з сувоями), здійснювання Заповідей (ярус зі скрижалями), додержання ритуальних настанов (символіка священства) і славлення Всевишнього (верховні символи – корона Тори з грифонами і двоголовим орлом). Цей шлях указує жадані перспективи у вигляді кінцевого просторового пункту позбавлення – Ерець-Ізраель (орієнтація, “сфокусованість” Арон-Гакодешу) і якісного перетворення дійсності (алегорія царства Всевишнього і райського життя обраного народу). В єврейських містечках ця концепція розгорнуто представлена у трьох вимірах (традиційний осьовий вектор: “Арон-Гакодеш – Єрусалим”; горизонтальний розвиток: ніша – “шафа” – стіна; вертикальна ярусна іконографія) і у великому діапазоні символічних образів, що насичують цю тримірність – від загальноновживаних в єврейській традиції до метафоричних фольклорних мотивів. Зміщення впродовж століть соціально-культурних і територіальних акцентів змінює образне бачення вівтаря, який стає значною мірою об'єктом архітектурного дизайну.

У зв'язку з особливим статусом Біми архітектори надавали їй у XVI–XVIII ст. вражаючого об'єму й вирішення. Встановлено, що типологічно, незалежно від матеріалу (камінь, дерево, метал), Біму в містечках вирішували як самостійне підвищення – трибуну, яка могла залишатися відкритим помостом із балюстрадою, підійматися колонами з карнизом у формі кафедри або змикатися вгорі своєрідною короною-балдахіном у формі ротонди, співвідносячись величністю з “порожнистою” сферою архітектурної Біми дев'ятипольових синагог і об'ємом усієї споруди. Часто використовували модульний принцип “Біма в Бімі”, а аркові обрамлення освячували входи на Біму й Арон-Гакодеш. У реформістських храмах Біма втрачає значення й оригінальність. Метал у начинні інтер'єру (менори, люстри-павуки, щитки Тори) контрастував блиском з матовим деревом, каменем і стінописом, у результаті чого створювався одухотворений поліфонічний ансамбль із фактур і

окремих речей – витворів народного мистецтва.

На головні фасади екстер'єрів як квінтесенції вівтарної символіки виносяться основні геральдичні мотиви – леви зі скрижалями, короною або картуш із текстом (XVII – XVIII ст.), які в синагогах XIX – XX ст. витісняються знаковими – скрижалями і шестикутною гексаграмою (маген-давидом). Внутрішня єврейська знаковість відображається мовою архітектурної пластики: мотив Яхіна й Боаза в надбудованих декоративних башточках, профільованих фасадах, колонах, що фланкують портали й отвори або геральдичну групу; мотив порталльної арки, сліпої аркатури або ломбардських поясів – “чистих” внутрішніх символів, на відміну від заповненого сувою інтер'єру. Круглий люнет, що пронизує з XVI ст. фасади кам'яних синагог, у XIX ст. збагатився малюнком маген-давида і разом з двійчастими вікнами – “скрижалями” підсилив верховний образ.

У підрозділі “Художній образ синагог України” доводиться, що концепція стилю в синагогальній творчості пов'язана з осмисленням категорій змісту і форми в контексті історичних епох. У дисертації розглядаються два характерні явища, що відображують у часі полярні стани єврейства. Перше – народне мистецтво в синагогах містечок XVII – XVIII ст., висловлене метафоричною мовою і пластикою українського бароко, через що видно патетичний і архітектурно-сюжетний зв'язок української народної творчості та єврейської культури, просякнutoї напруженими месіанськими очікуваннями. Друге – історизм XIX – XX ст., що виявився у різних архітектурних ремінісценціях єврейської історії, переважно орієнтальної (загальноєврейської) та регіональної, які стали художнім підтвердженням єврейської інтеграції. Зважаючи на вищевикладене, автор зазначає, що еволюція синагогальної стилістики від “народності” до “історизму” була зумовлена урбанізацією культурних орієнтирів і переходом до професійної творчості.

Таким чином, співвідношення образу та ідентичності синагог України полягає у діалектичній взаємодії історичних, регіональних і національних “сюжетів” в художньо-ідейному баченні синагоги. На внутрішньому рівні тут демонструється обличчя громади через архітектурні стереотипи – хорони (дерев'яні синагоги), фортецю (оборонні синагоги), палац-храм (реформістські синагоги). Внутрішній план співвідносить синагогу з ідейними пріоритетами: в шатрових дерев'яних синагогах втілюється образ Скинії – символ мандруючого Ізраїлю, який у кам'яних оборонних синагогах модифікується в “стан Ізраїлю” й переноситься на іманентний план. Помпезні реформістські “темпли” вже втілюють образ Єрусалимського храму, стаціонарного святилища, де пафос вигнання змінюється новою батьківщиною, в якій утвердились євреї. Образні елементи синагог комбінуються з регіональними, передаючи в архітектурному тексті історико-етнографічну пам'ять.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Актуальність теми визначилася з відродженням єврейського життя в Україні, коли було усвідомлено масштаб культурної катастрофи єврейства XX століття й виникла необхідність вивчення втраченої спадщини й регенерації синагог, що вціліли, до нового громадського життя. Синагога України недостатньо досліджена як цілісне культурологічне явище. Його комплексне

вивчення потребує врахування єдності сакральні-іконографічних, образно-стилістичних й історико-соціальних аспектів синагоги як дуже важливого інституту єврейського національного життя.

2. Становлення феномена синагоги як молитовного й національного “зібрання” (з грецької) євреїв і сакрального універсуму відбувалося протягом усієї єврейської історії. Генеза семантики синагоги показала, що, ґрунтуючись на образах біблійної Скинії, Храму, корпусі релігійно-метафізичних уявлень і традиційному мистецтві в ритуалі й побуті, синагогальна будівля зберігала сліди внутрішніх процесів розвитку єврейської спільноти і збагачувалася привнесеними елементами епох, переважно орієнтальних культур, які ідентифікували національну історію і розширювали єврейську знаковість.

3. Символічні структури синагоги базуються на багатопланових паралелях біблійної концепції Скинії/Храму, в контексті якої знаково осмислюється простір синагоги, її формоутворення, начиння і декоративний ансамбль, що підтримується широким спектром образів єврейської цивілізації та декоративними принципами і сюжетами, сприйнятими через історичні, головним чином, орієнтальні форми.

4. Синагоги України другої половини XVI – початку XX ст. являють собою цілісне культурологічне явище, пов’язане з широкою географією і динамікою єврейської культурної автономії Східної Європи, міграціями з Заходу на Схід, складними соціально-світоглядними процесами. Водночас це широкий типологічний і образний спектр, спричинений своєрідністю історико-культурного розвитку земель сучасної України.

5. Перша спроба утворення розширеної класифікаційної системи (матеріал – образ – тип) дозволила на основі аналізу понад 150 синагогальних будівель України типологічно і хронологічно осмислити різні категорії споруд і виділити найбільш значущі взірці у зв’язку з художньою образністю:

дерев’яні синагоги:

- “хоромного” типу (середина XVII – XVIII ст.);
- різнохарактерного вигляду (XVIII – початок XX ст.);

кам’яні синагоги:

- “фортечного” типу (друга половина XVI – XVIII ст.);
- “загальногромадського” типу (кінець XVIII – початок XX ст.);
- “палацово-храмового” типу (середина XIX – початок XX ст.).

6. Синагогальний комплекс формується від спонтанності до монолітності, де переміщення модуля жіночої галереї стає виявом общинної демократизації. Сакральна концепція синагоги, що співвідноситься з образом Скинії і рухом від минулого до майбутнього, розвивається в горизонтальному напрямку “фасад – Біма – Арон-Гакодеш – Єрусалим” (Біма підкреслюється центральною дев’ятипольовою схемою), а також по вертикалі, посиленій підкупольним простором і поліхромією. Іконографія килимових розписів відображує есхатологічний рух єврейського життя і разом з вигадливим Арон-Гакодешем уособлює єврейське призначення і шанобливе тремтіння перед Всевишнім, яке почасти передається і скромному екстер’єру, де панує архітектурна знаковість.

Сюжетна символіка в реформістських храмах витиснується орнаментально-декоративними мотивами.

7. Образність синагоги відбиває національні ідеї: фольклорний характер образів синагог містечок висловлює барочною мовою месіанські очікування; помпезні архітектурні ремінісценції реформістських храмів показують національне обличчя в громадянському суспільстві. У стилістичній палітрі від народності до історизму синагога України відобразила не тільки історіософську ментальність євреїв, але й багатолікий культурний феномен самої держави.

8. Встановлено, що єврейська ідентичність виражена через зовнішні та внутрішні образи, які пов'язувалися з динамікою співвідношень понять галут – геула (вигнання-вирятуння) як соціально-політичної оцінки дійсності й центральної світоглядної проблеми українського єврейства.

9. Результати роботи мають практичне втілення: автором розроблено проекти реконструкції художнього образу синагог Києва та Харкова і здійснюються консультації з реставрації ряду синагог у містах СНД.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Харківська хоральна синагога та єврейське культове будівництво // Художнє життя України першої третини ХХ століття: Тези доп. та повідомлень наук. конф., 19-21 груд. 1995 р. – Х.: Харків. художньо-пром. ін-т, 1995. – С. 26-28.

2. Проект витражей для Харьковской хоральной синагоги // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф., 2-5 верес. 1996 р. – К.: Ін-т юдаїки, 1997. – С. 165-169.

3. Историко-социальные и этические аспекты эклектики синагог // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф., 2-5 верес. 1996 р. – К.: Інститут юдаїки, 1997. – С. 170-172.

4. Еволюція мавританського стилю в синагогах Європи і в архітектурі Харківської хоральної синагоги // Матеріали наук.-метод. конф. проф.-викладацького складу та аспірантів ін-ту за підсумками наук.-творч. роботи за 1996 рік. – Х.: Харків. художньо-пром. ін-т, 1997. – С. 53-55.

5. Історичні аспекти, типологія та стилістичні особливості синагог України кінця ХVІ – початку ХХ ст. // Матеріали наук.-метод. конф. проф.-викладацького складу та аспірантів ін-ту за підсумками наук.-творч. роботи за 1996 рік. – Х.: Харків. художньо-пром. ін-т, 1997. – С. 55-58.

6. К проблеме классификации синагог Украины конца ХVІ – начала ХХ вв. // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: Матеріали 5 міжнарод. наук. конф., 2-5 верес. 1997 р. – К.: Ін-т юдаїки, 1998. – Т.2. – С. 370-373.

7. Харьковская хоральная синагога. История. Архитектура. Проекты // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Х.: Харків. художньо-пром. ін-т, 1997. – Вип. 5. – С. 14-22.

8. Крепостные синагоги Украины // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Х.: Харків. художньо-пром. ін-т, 1998. – Вип. 1. – С. 32-36.

9. Сакральные реминисценции Иерусалимского Храма в планировке и культовом убранстве интерьеров синагог // Вісн. Харків. художньо-пром. ін-ту. – Х.: ХХІІІ, 1999. – Вип. 1. – С. 89-105.

10. Образ Иерусалимского Храма в традициях синагогального зодчества // Истоки: Вестн. Нар. ун-та еврейской культуры Вост. Украины. – Х.: Еврейский мир, 1998. – № 2. – С. 33-56.

11. Апофеоз Свитка в художественной форме синагог Украины XVI – XVIII вв. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Х.: Харків. художньо-пром. ін-т, 1998. – Вип. 3. – С. 66-68.
12. Харьковские синагоги в историко-культурной среде еврейской общины Украины // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. Перші слобожанські читання: Зб. наук. ст. за матеріалами міжнарод. наук. конф., присвяченої 85-річчю Харків. єпархіального церковно-археолог. музею, 2-3 черв. 1999 р. – Х.: Харків. худож. музей, 1999. – С. 150-153.
13. Façade – Aron-Hakodesh: The Temple Images in Decoration of Synagogues in Ukraine // Scripture and Picture: The Bible in Jewish, Christian and Islamic Art. Abstracts of The Sixth International Seminar on Jewish Art, Jerusalem, June 13-17, 1999. – Jerusalem: Center for Jewish Art, The Hebrew University of Jerusalem, 1999. – P. 33.
14. С.А. Таранушенко, П.Н. Жолтовский. Автобиографические материалы из архивов спецфонда // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Х.: Харків. художньо-пром. ін-т, 1999. – Вип. 1. – С. 56-57.
15. Из истории харьковских синагог: 3-я Харьковская еврейская молельня // Истоки: Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины. – Харьков: Еврейский мир, 1999. – № 5. – С. 27-43.
16. Из истории харьковских синагог: 4-я Харьковская еврейская молельня // Истоки: Вестн. Нар. ун-та еврейской культуры Вост. Украины. – Х.: Еврейский мир, 1999. – № 6. – С. 50-54.
17. Синагоги Харькова // Материалы семинара лекторов Нар. ун-та еврейской культуры Вост. Украины в Сумах, 23-25 декабря 1999. – Х.: Еврейский мир, 1999. – Вып. 7 (10). – С. 18-23.
18. Еврейская эсхатология в символике и образах Арон-Гакодешей синагог Украины // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Х.: Харків. художньо-пром. ін-т, 1999. – Вип. 4-5. – С.99-106.
19. Образ Храма в концепции “Фасад – Алтарь”: символично-декоративный ансамбль “врат” в синагогах Украины // Материалы Седьмой Ежегодной Междунар. Междисциплинар. конф. по иудаике, 31 янв. – 2 февр. 2000 г. – М.: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах “Сэфер”, 2000. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 288-303.
20. Формирование символического ансамбля синагоги // Вісн. Харків. художньо-пром. ін-ту: Матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. “Вища художня та дизайнерська освіта на порозі XXI століття”, Харків, 15-16 черв. 2000. – Х.: ХХІІІ, 2000. – Вип. 3: (Мистецтвознавство). – С. 190-193.

АНОТАЦІЯ

Котляр Є. О. Синагоги України другої половини XVI - початку XX століть як історико-культурний феномен. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.01 – теорія і історія культури. – Харківська державна академія культури, Харків, 2001.

Дисертація присвячена вивченню культурологічного феномена синагог України другої половини XVI – початку XX століть. У роботі розкривається загальна історико-генетична проблематика структури і знаковості єврейських сакральних будівель, що складає морфологічну і семантичну основу синагогальних споруд України. Досліджується історико-типологічна динаміка будівництва українських синагог, проведено їхню класифікацію, виявлено закономірності побудови, символічну структуру та стилістику архітектурно-художнього образу, його зв'язок із культурними процесами і єврейською ідентичністю.

Ключові слова: *єврейське культове зодчество, семантика, ідентифікація, синагоги України, класифікація, символіка, стилістика, знак, образ.*

АННОТАЦІЯ

Котляр Е. А. Синагоги Украины второй половины XVI - начала XX веков как историко-культурный феномен. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.01 – теория и история культуры. – Харьковская государственная академия культуры, Харьков, 2001.

Диссертация посвящена изучению культурологического феномена синагог Украины второй половины XVI – начала XX веков. Актуальность темы обусловлена возрождением национальных и культурных традиций еврейства в обновленной Украине, восстановлением религиозной жизни еврейской общины и потребностями реставрации синагог для прямого использования. Синагога – это духовное и градостроительное средоточие еврейского квартала, знак и выражение социальной, демографической и культурной динамики еврейской общины. Образно-стилистическая связь синагог с национальным, общемировым и региональным культурным процессом, а также особенности архитектурно-художественных традиций сакрального зодчества украинского еврейства требуют научного исследования историко-культурного и художественного значения этих сооружений в мировом художественном контексте.

Диссертационное исследование позволило выявить статус синагоги в еврейском традиционном сознании, проследить историческое формирование синагогального здания, включая его морфологическую основу и генезис символично-знаковых величин, разнообразно интегрированных на всех уровнях – от объемно-пространственной формы до декора. Синагога как сакральное молитвенное пространство и архитектурная постройка базировалась на структуре Скинии Завета и Иерусалимского храма, на комплексе религиозных установлений и метафизических параметрах еврейской цивилизации, а также ассимилировала черты определенных исторических стилей, которые отождествлялись с конкретными страницами национальной истории. Эволюция синагогального зодчества характеризуется накоплением знаковых величин. В работе структурируются широкая палитра еврейской изобразительной символики и жанры традиционного искусства, через которые она входит в круг устойчивых синагогальных образов.

С появлением реформизма в конце XVIII в. концепция синагоги все больше ориентируется на буквальный образ Иерусалимского храма, перебирает в поисках национального стиля различные

исторические одежды, выражая таким образом дилемму европейской интеграции евреев и их восточных истоков.

Украинские синагоги второй половины XVI – начала XX вв. представляют часть общенационального еврейского наследия и связаны единым культурным пространством восточноевропейского еврейства, которое в Украине первоначально утверждается в местечках западных регионов и резко разрушается в ходе военно-политических катаклизмов начала XX в.

На основе архивных изысканий и анализа более 150 синагогальных зданий в диссертации впервые сделана попытка разработки развернутой классификации всех типов синагог Украины, которые анализируются как самобытные и взаимосвязанные явления. В местечках XVI – XVIII вв. типологически утверждаются деревянные “хоромные” синагоги и каменные “оборонные”, специфику которых определяют традиции местной архитектуры и органическое вращение в окружающую среду. В XIX – XX вв. “дворцово-храмовые” хоральные синагоги используют всю архитектурную палитру Запада и Востока, отображая новый историко-социальный вектор и процессы урбанизации еврейского населения.

С учетом общемирового синагогального опыта, типологии и средового контекста украинских синагог рассматриваются динамические процессы формирования архитектурного ансамбля, а с точки зрения сакрализации молитвенного помещения анализируются пространственные схемы и иконографическая система декорирования, достигающая наивысшего художественного уровня в полихромных росписях деревянных синагог XVII – XVIII вв. В диссертации определена иконографическая программа росписей, усиливающая пространственный образ синагоги и воплощающая эсхатологическое движение из прошлого в будущее. Показано, как в пафосе Арон-Гакодешей, алтарных образов синагог местечек, выражается иерархия главных атрибутов иудейской веры. Характеризуется взаимодействие символики интерьеров и экстерьеров, выражающих еврейскую сакральную и знаковую концепцию синагоги.

В контексте трансформации идейного образа – от “Скинии” как символа странствующего Израиля в ортодоксальной местечковой синагоге до “темпла” как стационарного святилища в реформистской – осмысливаются поиски идентичных знаковых образов, передающих в архитектурном тексте синагогальных сооружений Украины историко-этнографическую память. Автор отмечает, что эволюция синагогальной стилистики от “народности” к “историзму” и региональным ретроспекциям была обусловлена урбанизацией культурных ориентиров и переходом к профессиональному творчеству.

Результаты исследований символики и образности синагогальных зданий Украины показывают их как совокупность значимых культурных и художественных явлений в историческом контексте мирового синагогального зодчества и отечественной материальной культуры. Выражение еврейской идентичности через образ прослеживается в оригинальных сочетаниях национальных, общемировых и региональных источников в решении синагогальных образов. Приоритеты тех или иных направлений идентифицируют жизненную среду и эволюционные процессы украинского еврейства, характеризуемые в целом культурной и социальной интеграцией.

Диссертация открывает ряд перспективных направлений для дальнейшего исследования художественной культуры еврейской диаспоры Украины.

Ключевые слова: *еврейское культовое зодчество, семантика, идентификация, синагоги Украины, классификация, символика, стилистика, знак, образ.*

ANNOTATION

Kotlyar Ye.O. Synagogues of Ukraine of the Second Half of the 16-th - Early 20-th Centuries as Historical and Cultural Phenomenon. – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree by speciality 17.00.01 – Theory and History of Culture. – The Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, 2001.

The dissertation is concentrated on the culturological phenomenon of Ukrainian synagogues of the second half of the 16-th – early 20-th centuries. The paper presents general historical and genetical problems of the structure and semiotics of Jewish sacral edifices, which constitutes morphological and semantic basis of Ukrainian synagogal buildings.

The historic typological dynamics of construction of synagogues in Ukraine is analysed, the classification of synagogues is done. The author exposes the fundamentals of design, symbolic structure and stylistics of architectural artistic image of Jewish temples, and shows its connection with the cultural processes and the Jewish identity.

Key words: *Jewish sacral architecture, semantics, identity, synagogues of Ukraine, classification, symbolics, stylistics, sign, image.*

Наукове видання

КОТЛЯР Євген Олександрович

СИНАГОГИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ
XX СТОЛІТЬЯ ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата мистецтвознавства

17.00.01 – теорія і історія культури

Відповідальний за випуск кандидат мистецтвознавства,

доцент Соколюк Л.Д.

Підписано до друку 11. 06. 2001 р. Формат 60 84/16. Папір офс.
Гарнітура “Times”. Друк. риз. Ум.-друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 1,1.

Тираж 100 прим. Зам .____. Безкоштовно.

Надруковано в лаб. множ. техніки
Харківської державної академії культури
61003, Харків, Бурсацький спуск, 4